

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Олексій МУСТАФІН

ХАЛЕПИ,
ЩО ВИЗНАЧИЛИ
ДОЛЮ НАРОДІВ

Харків
«ФОЛІО»
2021

*Критикам і опонентам,
які змушують нас ставати кращими*

Зі шкільної лави нас навчають сприймати історію — і національну, і світову — так би мовити, «лінійно», як літопис випробувань, звитяг і здобутків. У якому хай і трагічне, але, безумовно, славне минуле створює підвалини для безпечного, заможного й комфортного сьогодення (за яке ми, звісно, маємо дякувати попередникам) і готує майбутнє — теж неодмінно «світле».

Так буває завжди, коли історію пишуть ті, хто переміг. Або ж просто вижив — що само по собі зазвичай є чималим здобутком з огляду на складні умови та тяжкі обставини, які народи долають на своєму шляху. Про жертви й кривди, звісно, не забувають — а українці навіть звикли робити на них особливий наголос, проте здебільшого як підстави для прийдешніх перемог. Ми звикли вірити, що справедливість, врешті-решт, бере гору, а жертви не мають бути даремними.

Про що переможці воліють не згадувати, так це про те, що за кожний тріумф доводиться платити десятками поразок, за які ніхто вже не візьме реванш. Успіх і багатство одних держав надто часто будуються на визиску й упослідженні інших. А безліч народів взагалі загубилися й зникли в темряві сторіч. І найприкріше, що часто-густо винні в цьому зовсім не непереборні обставини чи підступи воро-

гів, а звичайна людська недалекоглядність, жадібність, іноді навіть банальні лінощі.

Людям насправді властиво потрапляти в халепи. Не омитають пастки й держави. Зрештою, з тієї самої школи ми знаємо — на будь-яке запитання хибних відповідей завжди більше, ніж правильних. Тож у світовому змаганні виграє зазвичай не той, хто взагалі не потрапляє до «ям», а той хто вибирається з них швидше і з найменшими втратами.

Час навчатися на помилках — чужих і своїх.

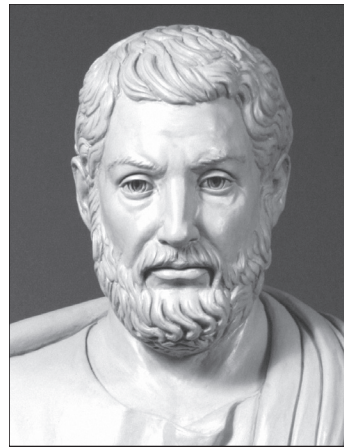
Формула Артаферна

Греція, 507 рік до нашої ери

Афінянина Клісфена, сина Мегакла, — з легкої руки історика Геродота — вшановують як засновника демократії, принаймні в його рідному місті, яке, втім, було прикладом для всієї Греції. І хоча фундамент політичної системи Афін заклав ще Солон, саме син Мегакла звів на ньому міцну будівлю, що простояла кілька століть. І яку досі вважають якщо не взірцевою, то принаймні «класичною».

Клісфен остаточно замінив родовий устрій афінської громади поділом за місцем проживання. Створив «Раду п'ятисот», членів якої обирали за жеребом. Почав вимірювати статки громадян у грошах, а не в мірах зерна. Надав політичні права переселенцям з інших грецьких міст. І зрештою — про це, мабуть, згадують найчастіше — запровадив остракізм, «суд черепків», який дозволяв афінянам більшістю голосів вигнати за межі держави будь-кого, кого вони вважали небезпечним для себе.

А ось про зовнішню політику Клісфена згадують набагато менше і зазвичай дуже обережно. Хоча за своїми наслід-

Клісфен

ками для грецької історії дипломатія афінського реформатора була не менш значущою, ніж проведені ним перетворення. Хіба що з одним, до того ж величезним знаком мінус.

Можна, звичайно, згадати, що ватажок афінської демократії не мав міжнародного досвіду, та й звідки йому було взятися, коли дипломатія в ті часи тільки народжувалася, а сам реформатор опинився на чолі держави майже випадково — волею народу, що розчарувався в попередніх ватажках. Так само очевидним є й те, що всі його зовнішньополітичні кроки визначалися обставинами внутрішньої боротьби в Афінах і «логікою виживання», у якій не лишалося місця для стратегічних розрахунків.

Утім, та сама логіка визначала і реформаторські кроки Клісфена, загалом якраз успішні. Той самий остракізм він запровадив з єдиною метою — позбутися головного конкурента в боротьбі за владу, Ісагора. Зрештою, на боці реформатора була підтримка народних зборів, які й підштовхували його до демократичних перетворень. Консерватора Ісагора натомість підтримувала не лише афінська аристократія, а й Спарта — найбільша військова потуга тодішньої Греції.

Власне, саме для того, щоб звільнитися від задушливої спартанської гегемонії, Клісфен і вдався до несподіваного кроку — відрядив афінське посольство до персів. Не до столиці величезної імперії, звісток з якої можна було й не дочекатися, а до найближчого перського намісника, або ж сатрапа, яким був правитель Лідії, молодший брат царя Дарія Великого Артаферн. Столицею його сатрапії були Сарди.

Якщо вірити тому ж Геродоту, Артаферн у той час навіть не здогадувався про існування Афін, тож із неабияким подивом і щирою цікавістю запитав: чого хочуть від нього прибульці з цього міста. А коли почув, що афіняни хочуть

отримати допомогу, сформулював принцип (або ж, як це модно казати сьогодні, формулу), який насправді був основою всієї політики Ахеменідської держави — перський цар допомагає тільки тим, хто визнає його владу.

Помилкою Клісфена була ж сама ідея надіслати посольство. Якби перси й надали допомогу — фінансову, а тим більше військову, він навряд чи отримав би її вчасно. Навіть із грошима посланці не могли б повернутися швидко, а щоб зібрати військо — знадобилося б кілька років. Натомість спартанцям для проведення каральної експедиції вистачило б і кількох місяців — їхній цар Клеомен напередодні переконливо продемонстрував це на прикладі Аргоса. Аргів'яни від влаштованого ним погрому відходили ще кілька десятиріч. Утім, і особливого бажання відсилати вояків у невідомі краї з мало зрозумілою метою ані в Артаферна, ані в Дарія не було.

Проте афінське посольство примудрилося припуститися ще однієї, набагато важчої помилки. Воно не лише пого-

Афіняни передають «землю і воду» персам

дилося із самою «формулою Артаферна», а й взяло на себе сміливість від імені всіх співгромадян визнати перську владу — за тодішнім дипломатичним протоколом надало са-трапу «землю й воду».

Чи було це «самодіяльністю» посланців? Навряд чи. Можливість такого кроку не могла не бути узгоджена з Клісфеном, бо інакше навіть він взагалі відсилав посольство до Сард? Та й після повернення до Афін дипломати, як нам відомо, не були покарані (Геродот каже тільки про «суворі звинувачення», але навіть не уточнює, коли саме вони були висунуті). Тобто про самоуправство не йшлося. Що б потім не казав сам Клісфен.

А ось із народними зборами — вищою владою Афін — підкорення цареві «батько демократії» найшвидше не узгодив. Хоча рішення відіслати місію громадяни ухвалювали загальним голосуванням. Більше з тим, про свої інструкції Клісфен не поставив народні збори до відома навіть після того, як посольство вирушило до Лідії. Зрештою, він міг усвідомлювати, що навряд чи отримав би на це «добро». А зі зв'язаними руками місія втрачала б будь-який сенс. Показово, що й після того, як стало відомо про визнання перської влади посланцями, виносити рішення на «ратифікацію» Клісфен не став — вочевидь розуміючи, яким буде результат.

Ефект від новини із Сард був справді вибуховим. Джерела після цього про Клісфена взагалі не згадують. Тож найшвидше знеславлений реформатор сам пішов із державних посад і з політики взагалі. На відміну від наступних поколінь, для сучасників зрада афінської незалежності переважувала всі заслуги Клісфена в державному будівництві. Можливо, дійшло б і до остракізму — і в цьому була б своєрідна іронія долі, бо реформатор міг стати першою жерт-

вою запровадженої ним процедури. Але, схоже, у цьому вже не було потреби.

Завершення кар'єри Клісфена було тільки першим і далеко не головним наслідком його помилки. У Сардах тепер розглядали афінян як своїх підданих, тож навіть якби народні збори розірвали договір і покарали посланців, це аж ніяк не змінювало їхній залежний статус в очах персів. Вони б і надалі були підданими, хіба що бунтівливими й здатними порушувати клятви вірності. А відтак просто напрошувалися на «карально-виховні» заходи, що повернули б їх до тями.

Спочатку Афіни й не намагалися «демонструвати характер». Аж доки до двору Артеферна не прибув колишній афінський тиран Гіппій. І не почав вмовляти сатрапа повернути йому владу над містом — як це перси зробили з тиранами ближчих до них анатолійських міст. Артаферн не бачив у цьому нічого поганого, зрештою, будь-якому керівникові легше мати справу з одним «відповідальним» за збирання податків і впорядкування внутрішнього життя міста, ніж із погано керованими народними зборами. Тому погодився допомогти Гіппію. І коли до Сард вкотре прибуло посольство з Афіни, посланцям було чітко вказано на їхнє місце — слухатися наказів і визнавати владу того, кому довіряє сатрап.

Тільки після цього, схоже, афіняни зрозуміли, куди потрапили зі своєю «землею й водою».

Народні збори обурено відкинули вимогу сатрапа й відмовилися повертати владу тирану. А ще — змусили родичів Клісфена (цікаво, що не його самого, втім, можливо, Клісфена на той час уже не було серед живих) з роду Алкмеонідів полишити Афіни. Для персів це було рівнозначним бунту. І якщо вони не відреагували на нього негайно, то тільки

тому, що тогочасні комунікації взагалі були неквапливими, а в Артаферна була ще й купа інших турбот окрім покарання норавливих афінян.

Варто нагадати, що вся ця дипломатична гра відбувалася напередодні Іонійського повстання, коли проти перської влади піднялися грецькі міста Анатолії на чолі з Мілетом. Геродот, між іншим, попри весь свій еллінський патріотизм, вважає цей виступ відвертою авантюрою, спровокованою особистими амбіціями мілетського тирана Аристагора. Як інакше можна розцінити дії повстанців, які не просто скинули перську владу, а ще й атакували та спалили Сарди?! «Не перси першими напали на греків, а греки на персів», — визнає Геродот.

Проте, якщо Аристагор просто «бив першим», то що в такому разі казати про Клісфена, який, за цією ж логікою, мало не за руку привів чужинців до Греції? Цікаво, що коли ватажок повстанців особисто прибув до Афін із проханням про підтримку, на засіданні народних зборів спалахнула гаряча дискусія. Деякі з ораторів нагадували, що місто все ще пов'язане угодою з персами й, попри свою незгоду приймати Гіппія, має виконувати укладений договір. Проте більшість громадян, яка ще недавно сама відсилала посольство до Сард, погодилася стати на бік одноплемінників і відрядити до Іонії 20 кораблів.

Ця кількість не є малою, як іноді вважають. Насправді це був майже весь тогочасний афінський військовий флот. Афіни все ще були переважно суходільною державою. Це був відкритий розрив.

Іонії, до речі, афінські кораблі не допомогли. Повстання було жорстоко придушене, міста, що чинили найзапекліший спротив, були зруйновані, а їхніх мешканців продали в рабство. І тільки дипломатичний хист філософа Ге-

катея (все ж такі були серед греків вправні дипломати), який особисто вів перемовини з Артаферном, дозволив пом'якшити покарання і з часом навіть відбудувати зруйноване — але за умови беззастережного визнання сумнозвісної «формули», тобто цілковитого підкорення перській владі.

Афінянам, хоч як дивно це видається, сатрап теж погодився «дати шанс». До міста вирушило перське посольство, щоб «навчені гірким досвідом» бунтівливі піддані підтвердили повернення під омофор царя і знову надали «землю й воду». Проте афіняни грати за перськими правилами цього разу відмовилися категорично. Ба більше — скинули посланців зі скелі. За звичаями тих часів це було не просто свідомим порушенням правил дипломатичного протоколу, а й блюзнірською «образою богів». І розплата за це мала бути показово жорсткою й швидкою.

Цього разу розпорядження відіслати до Балканської Греції «каральне військо» дав сам цар Дарій. На чолі експедиції він поставив досвідченого полководця Датіса і сина лідійського сатрапа (та, відповідно, власного небожа), теж Артаферна. В обозі війська плив і Гіппій, що не втрачав надії повернути собі владу. Втім, перси розраховували не так на підтримку прихильників тирана, яких в Афінах майже не зосталося, як на сприяння все тих самих Алкмеонідів — родичів Клісфена, що на їхнє переконання мали б зберігати вірність укладеній ним угоді.

Показово, що й багато афінян ставилися до Алкмеонідів із підозрою. Такою великою, що командувати військом, яке мало зустріти персів, доручили їхньому супротивнику Мільтіаду. І навіть під час бойового шикування уважно стежили, чи не передавали раптом родичі Клісфена якісь сигнали ворогу своїми щитами.

Утім, битва під Марафоном 490 року до нашої ери завдяки мужності грецьких воєнків і внаслідок очевидних прорахунків перського командування завершилася блискучою перемогою афінян. Мешканцям міста про це повідомив Фідіппід — гонець, який першим пробіг марафонську дистанцію й помер просто на очах старійшин. Але він біг до Афін не лише для того, щоб поділитися радістю, а й попередити, що перський флот пливе навколо Аттики і вже невдовзі може з'явитися просто перед містом.

Ворожі кораблі й справді невдовзі з'явилися на горизонті, однак попереджені містяни зустріли їх в озброєнні, просигналивши таки своїми щитами, що заскочити їх несподі-

Скульптури із афінських храмів, зруйнованих після здобуття міста персами

ваною атакою вже не вдасться. «Каральне військо» повернулося до Персії зганьбленим, але цим тільки розпалило в Дарія спрагу помсти. За легендою володар навіть наказав своєму слугі кожного дня повторювати одну фразу — «думай про афінян». Однак невдовзі Дарій помер, і наміри батька довелося втілювати в життя його сину та наступнику Ксерксу.

Ксеркс особисто очолив військо, яке через десять років після поразки під Марафоном вирушило до Греції. Афіняни й спартанці намагалися зупинити його спочатку біля Олімпа, а потім — у Фермопільській ущелині, проте сили були нерівними. Перси не лише захопили Афіни, а й спалили місто разом із храмами — на знак помсти за вбитих посланців і порушення присяги, яку дав посланцям Клісфен 507 року до нашої ери.

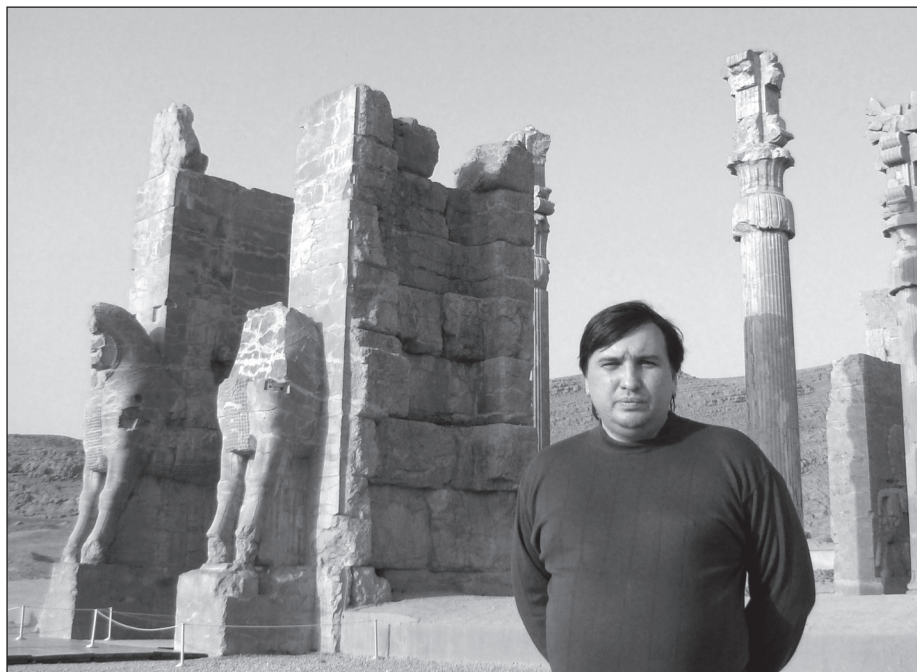
Це вже потім була поразка загарбників у Саламінській протоці й біля Платей. Греко-перські війни тривали ще тридцять років і зрештою завершилися перемогою афінян. А Греція після перської навали стала зовсім іншою — тією, якою ми її звикли сприймати сьогодні, країною Перікла, Фідія й Аристотеля.

Звісно, Клісфен не міг передбачити таких далеких наслідків місії до двору перського сатрапа. Власне, як ми бачимо, він не усвідомлював навіть ближчих результатів своєї помилки. Цікаво, до речі, що симпатії до персів, або, як казали самі греки, «мідізм», були притаманні не лише Клісфену, а й багатьом іншим ватажкам афінської демократії.

Навіть переможець Ксеркса Фемістокл таємно листувався із супротивником, даючи царю поради, як поводитися в тій чи іншій ситуації. Патріотичні еллінські історики згодом пояснювали це дипломатичною хитрістю афіняни-

на. Проте перси були, вочевидь, іншої думки. Бо інакше б не надали Фемістоклу прихисток після того, як його вигнали з Афін. І не віддали б у керування кілька анатолійських міст, як якомусь сатрапу.

Згодом гроші від персів отримували й сумнозвісний Алквіад, і демагоги (це не образливе прізвисько, а позначення ватажків «демократичної партії») Епікрат і Кефал, і навіть Демосфен — найпалкіший захисник грецької свободи від зазіхань македонських царів Філіппа й Александра. Проте і Філіпп, і Александр теж уважали себе «борцями за свободу Еллади» від зазіхань Персії та месниками за жертви, принесені греками під час «ксерксової навали».

Сьогодні від грандіозного палацу перських царів залишилися лише руїни

Александр, зрештою, не лише зруйнував державу Ахеменідів, а й спалив її столицю. Недоброзичливці казали, що пожежа сталася випадково, бо македонський володар із соратниками перепилися й завісу підпалила гетера Таїс. Але сам Александр згодом переконував, що виконав свій священний обов'язок і помстився за Афіни, спалені Ксерксом. Тож зрештою за «формулу Артаферна» важку ціну заплатили не тільки непередбачливі греки, а і її винахідники — перси. Хай і на два сторіччя пізніше.

Зміст

Формула Артаферна	5
Потрійна зрада царя Теннеса	16
Віра, мова... влада	23
Отруйна репутація	33
Ключ від комори	39
Своїми руками	48
Келих і корона	59
Місія нездійснена	68
Практична конспірологія	80
Король і вони	94
Золота лихоманка та паперове безумство	104
Опій влади	116
Як стати колонією	130
«Британське виховання»	145
Острів прикрощів	156
Острів прикрощів. 2.0	172
Реформи в борг	180
38 хвилин на поразку	193